

I N M E M O R I A M

Antanas Tyla (28 X 1929 – 23 XI 2018) – historyk i świadek historii

U schyłku 2018 r. litewska nauka historyczna poniosła bolesną stratę – zmarł jeden z jej najwybitniejszych współczesnych przedstawicieli, profesor Antanas Tyla. Należał do pokolenia, na którego losach głębokie piętno odcisnęły przeżycia z lat II wojny światowej i doby stalinizmu. Urodził się we wsi Biczany (Bičio-nai) nieopodal Onikszt (Anykščiai), w rodzinie zamożnych gospodarzy Antanasa i Juliji z d. Grybas, jako szóste z siedmiorga ich dzieci. W starszym rodzeństwie miał przykłady aktywności w życiu społecznym i patriotyzmu. Okres dzieciństwa i wczesnej młodości ukształtował w nim bardzo silne poczucie związku z rodzinnymi stronami, które ujawniło się m.in. w Jego twórczości naukowej i spisywanych pod koniec życia wspomnieniach.

Po ukończeniu w 1943 r. szkoły początkowej w Burbiszkach (Burbiškis) kontynuował naukę w gimnazjum w Oniksztach (1943–1951). W latach gimnazjalnych rozwinęły się Jego zainteresowania historyczne i literackie (przewodniczył nawet szkolnemu kółku literackiemu). Sprzyjała temu atmosfera gimnazjum i samych Onikszt, słynących wraz z okolicą jako kraina poetów. Miano to zawdzięczały głównie Antoniemu Baranowskiemu (Antanasowi Baranauskasowi), który w *Borku onikszyńskim* (*Anykščių šilelis*) unieśmiertnił piękno okolicznej przyrody. Zainteresowania gimnazjalistów literaturą pobudzała też pamięć o innych poetach miejscowego pochodzenia: Vaižgantasie (Juožas Tumas, 1869–1933) i Jonasi Biliūnasie (1879–1907) oraz świadomość, że w Oniksztach mieszka też pisarz Antanas Vienuolis (Žukauskas-Vienuolis, 1882–1956), który odwiedza czasami ich szkołę. Członkowie kółka literackiego mieli okazję do częstszych z nim spotkań. Dla Antanasa Tyli były one dużym przeżyciem¹.

Szkolne lata przyszłego historyka przebiegały w cieniu wojennej rzeczywistości, która Jego rodzinie przyniosła ogromne cierpienia. Jego najstarszy brat, Kazys, współorganizujący (jesienią 1944) pierwsze w gminie Onikszt oddziały

¹ Świadczą o tym Jego szkolne zapiski i późniejsze wspomnienia; zob. A. Tyla, *Apie Anykščius ir anykštėnus*, Vilnius 2016, s. 260–263 i in.

partyzanckie walczące z wojskami radzieckimi i dowodzący jednym z nich, zginął w kwietniu 1945 r. z rąk enkawudzistów. W następnym roku inny z braci, Bronius, także partyzant, został uwięziony i skazany na katorgę. W 1951 r., po skończeniu gimnazjum i podjęciu studiów na Wydziale Historyczno-Filologicznym Uniwersytetu Wileńskiego, Antanas Tyla musiał stawić czoło kolejnemu rodzinemu nieszczęściu. Jego rodzice, młodszy brat Jonas i siostra Julija Gutauskienė z 6-miesięcznym synkiem Albinasem zostali wywiezieni (3 X 1951) do rejonu nowosiołowskiego w Kraju Krasnojarskim. On sam, przebywając wówczas w Wilnie, uniknął zesłania; być może przeprowadzający wywózkę Jego rodziny nie orientowali się, że jest w niej dwóch Antanasów – ojciec i syn². Mimo że ciążył na nim ciężar pochodzenia z wrogiego władzy komunistycznej środowiska, zdołał kontynuować i pomyślnie ukończyć studia (1956). Pod koniec studiów, w warunkach politycznej odwilży po potępieniu kultu Stalina, zainicjował nawet z kilkoma kolegami zbiorową petycję studentów wileńskich uczelni do władz kraju, postulującą zmianę patrona głównej ulicy Wilna z Józefa Stalina na Giedymina i uczczenie tego drugiego pomnikiem³. W ówczesnych warunkach wprowadzenie nieco złagodzonego, ale nadal bardzo ostrego reżimu samo wysunięcie tych postulatów było aktem odwagi.

W pierwszych latach po studiach (1956–1958) Antanas Tyla pracował jako nauczyciel historii w szkole średniej w Wewirżanach. W tym też czasie (1956) założył rodzinę, żeniąc się z Romualdą Błażytė, pracującą razem z nim w wewirżańskiej szkole⁴. W 1958 r. został przyjęty na etat młodszego pracownika naukowego do Instytutu Historii Akademii Nauk Litewskiej SRR (obecnie: Instytut Historii Litwy⁵) i odtąd na całe swoje życie zawodowe związał się z tym czołowym ośrodkiem badań historycznych na Litwie. Pracował w Instytucie przez 44 lata, aż do przejścia na emeryturę w 2002 r., osiągając w tym czasie kolejne naukowe godności i tytuły – od doktora do profesora i członka Litewskiej Akademii Nauk oraz Litewskiej Katolickiej Akademii Nauk⁶. W 1989 r. objął w Instytucie kierownictwo

² Takie przypuszczenie wyraził Vytautas Merkys, opierając się zapewne na domysłach samego A. Tyli, który był Jego przyjacielem; zob. V. Merkys, *Atminties prošvaistės. Atsiminimai*, Vilnius 2009, s. 333.

³ A. Tyla, *Iš Vilniaus studentų gyvenimo: 1956 metai*, „Lietuvos istorijos metraštis” 2001 [2002], nr 1, s. 177–184.

⁴ *Romualda Tylienė (1933–2012)*, „Tremtinys” 13 IV 2012, nr 14(988), s. 7. Pod tekstem podpis: „Antanas Tyla, vaikai ir vaikų šeimos” („Antanas Tyla, dzieci i rodziny dzieci”).

⁵ Instytut kilkakrotnie zmieniał nazwę. Od 1991 r. stanowi samodzielną państwową instytucję naukową pod nazwą (przyjętą w 1990) Instytut Historii Litwy (Lietuvos istorijos institutas).

⁶ O przebiegu kariery naukowej i zawodowej prof. A. Tyli zob. zwłaszcza: A. Baliulis, *Profesorius Antanas Tyla*, w: A. Tyla, *Bibliografinė rodyklė 1955–1999*, oprac. L. Anužytė, Vilnius 1999, s. 7–9; *idem*, *Profesoriui Antanui Tylai – 70*, „Lietuvos istorijos metraštis” 1999 [2000], s. 432–435; I. Lukšaitė, *Antanas Tyla – Lietuvos istorikas*, w: *Istorijos akiračiai. Skiriama Profesoriaus habilituoto daktaro Antano Tylos 75-mečiui*, red. A. Dubonis, Z. Kiaupa, E. Rimša, Vilnius 2004,

nowo powstałego Działu Archeografii, które sprawował do 1992 r. W latach 1992–1999 był z wyboru dyrektorem Instytutu, łącząc przez jakiś czas pracę na tym stanowisku z profesurą na Uniwersytecie im. Witolda Wielkiego w Kownie.

Dorobek naukowy prof. Antanasa Tyli obejmuje kilkaset prac, w tym 14 książek. Bibliografia Jego publikacji do 1999 r. wykazuje 410 tytułów, w latach 1999–2004 przybyło ok. 100 kolejnych⁷. Brak jest danych za lata 2005–2018, ale niewątpliwie dorobek Profesora znacznie się jeszcze w tym czasie powiększył. Dorobek ten obok obfitości cechuje wielka różnorodność tematyczna, odpowiednia do rozległości naukowych zainteresowań prof. Antanasa Tyli, które obejmowały dzieje Litwy od początku XVI do połowy XX w. Sam pod koniec życia za najistotniejsze w swej pracy naukowej uznał następujące tematy⁸: kultura polityczna Wielkiego Księstwa Litewskiego u schyłku XVI i na początku XVII w., proces „kulturalnego i politycznego wyzwalań się” Litwinów w XIX i początkach XX w., powstanie niepodległego państwa litewskiego (po I wojnie światowej), formowanie się litewskiej inteligencji, historia chłopów litewskich w XIX i XX w.

Odchodząc od tego ogólnego schematu, w twórczości Profesora wyodrębnić można kilka węższych, bardziej konkretnie rysujących się obszarów tematycznych. W ramach badań nad historią Wielkiego Księstwa Litewskiego najwięcej uwagi poświęcił jego skarbowości, dziejom politycznym i wojskowości od połowy XVI do połowy XVII w. oraz ustrojowi miast litewskich w XVI–XVIII w. Jako badacz historii Litwy w XIX–XX w. zajmował się głównie: historią wsi litewskiej w XIX i w początkach XX w., walką Litwinów z uciskiem rusyfikacyjnym i studiami młodzieży litewskiej na uczelniach Cesarstwa Rosyjskiego oraz rewolucją 1905 r. na Litwie. Po 1990 r. pojawiły się w Jego twórczości nowe tematy: powstanie państwa litewskiego po I wojnie światowej, prześladowania Litwinów podczas okupacji radzieckiej i ich walka o niepodległość. Zagadnień tych wcześniej nie podejmował, zdając sobie sprawę, że w radzieckiej rzeczywistości ich obiektywne badanie nie jest możliwe.

Całościowa analiza bogatej spuścizny naukowej prof. Antanasa Tyli to kwestia dalszej przyszłości. W niniejszym szkicu stawiam sobie za cel ogólne jej scharakteryzowanie na przykładzie wybranych prac Uczzonego – najbardziej typowych lub szczególnie wyróżniających się pod względem naukowego znaczenia. Profesor w pierwszych dekadach swej działalności naukowej zajmował się głównie zagadnieniami z dziejów XIX i początków XX w., dopiero stopniowo rozszerzając chronologiczny zasięg badań na wcześniejsze stulecia. Z czasem w Jego twórczości pierwsze miejsce zajęła historia Wielkiego Księstwa Litewskiego, ale

s. 10–24 (i tłum. ang. na s. 25–42); A. Dubonis, *Paminėti profesoriaus Antano Tylos gimimo 75-eri metai*, „Lietuvos istorijos metraštis” 2004 [2005], nr 1, s. 231–232.

⁷ A. Tyła, *Bibliografinė rodyklė 1955–1999...*, s. 11–45; *idem*, *Bibliografinė rodyklė, 1999–2004 m.*, oprac. R. Strazdunaitė, w: *Istorijos akiračiai...*, s. 43–52.

⁸ *Idem*, *Apie Anykščius ir anykštėnus...*, zarys autobiografii pomieszczony na tylnej okładce książki.

systematycznie wracał też do podjętych wcześniej tematów. Stosownie do chronologicznego porządku badań Uczonego przedstawiam w pierwszej kolejności te z nich, które odnoszą się do doby zaborów (aż po rok 1918). Oczywiście jest, że prace Antanasa Tyli traktujące o przeszłości Wielkiego Księstwa Litewskiego mają ważne znaczenie z punktu widzenia historii całej Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Trzeba jednak podkreślić, że również Jego badania nad dziejami XIX i XX w. mają walor ponadregionalny, co wynika głównie z faktu, że również w tym czasie losy Litwy spletały się ściśle z dziejami sąsiednich krajów, zwłaszcza Białorusi i Polski.

W początkowych badaniach Antanas Tyla skupił się na zagadnieniu rewolucji 1905 r. na wsi litewskiej, któremu poświęcił swą dysertację kandydacką (doktorską), obronił ją w 1965 r., a trzy lata później doczekała się ona publikacji⁹. W czasach radzieckich zajmowanie się ważnym naukowo, ale zideologizowanym tematem rewolucji 1905–1906 r., było dużym wyzwaniem badawczym. Antanas Tyla podjął je, skuszony perspektywą pionierskiej pracy twórczej, a może też kierując się po części obawą przed narzuceniem mu alternatywnie proponowanego przez dyrektora Instytutu, Juozasa Žiugždę, tematu – odbudowa władzy radzieckiej na Litwie¹⁰. Przedstawiając w rozprawie obraz litewskiej rewolucji, zaznaczył wyraźnie jej polityczne i narodowościowe aspekty. Wszelkstronnie rozpatrzył genezę, przebieg i następstwa rewolucyjnych wydarzeń, z równą uwagą traktując walkę chłopów z carskim samodzierżawiem, jak i z dworami (o ziemię, lasy, serwituty), z odrębnym uwzględnieniem strajków robotników rolnych. Praca wywołała żywe zainteresowanie w środowiskach naukowych. Zwracano uwagę na jej rozległą podstawę źródłową i nowatorstwo na tle radzieckiej historiografii rewolucji 1905–1906 r. Podkreślił je m.in. Jerzy Ochmański, stwierdzając, że: „Bogaty materiał źródłowy pozwolił Autorowi uniknąć tak schematycznych, jak i nie umotywowanych ocen, a to stanowi o wartości jego pracy”¹¹.

Kontynuując badania nad dziejami wsi litewskiej, Uczony stopniowo rozszerzył ich zasięg na całą dobę zaborów. Opracował m.in. historię ruchu chłopskiego w latach 1907–1914¹², a w 1993 r. ogłosił *Zarys historii chłopów litewskich*

⁹ *Idem, 1905 metų revoliucija Lietuvos kaime*, Vilnius 1968. Pracę doktorską przygotował pod opieką naukową Juozasa Jurginisa.

¹⁰ V. Merkys, *op. cit.*, s. 333.

¹¹ Rec. J. Ochmańskiego zob. „Roczniki Historyczne” 37, 1971, s. 148–151. Litewski historyk emigracyjny Romas Misiūnas stwierdził, że praca „jest znaczącym wkładem do naszej historiografii”, ale polemizował z niektórymi jej wywodami, a zwłaszcza z jej oceną roli Litewskiej Socjal-Demokratycznej Partii w rewolucji na wsi (uznał tę ocenę za przesadną); zob. *idem, 1905 metų sąjūdis Lietuvoje*, „Aidai” (New York) 1971, nr 5, s. 236–237. Ta uwaga Misiūnasa, przedstawiona z amerykańskiej perspektywy, nie uwzględniała wystarczająco warunków pracy historyka w radzieckiej Litwie.

¹² A. Tyla, *Lietuvos valstiečių judejimas 1907–1914 metais*, w: M. Jučas, L. Mulevičius, A. Tyla, *Lietuvos valstiečių judejimas 1861–1914 metais*, Vilnius 1975, s. 299–347, 357–359.

1795–1861. Skupił w nim uwagę głównie na kwestiach społeczno-gospodarczych, zwłaszcza na strukturze społecznej wsi, jej stosunkach z dworem, reformie włościańskiej 1861 r., ale uwzględnił też oświatowe aspiracje wiejskiej ludności¹³.

Już we wczesnym okresie twórczości Antanas Tyla wykazywał wzrastające zainteresowanie walką Litwinów z rusyfikacyjną polityką caratu, a zwłaszcza ze słynnym zakazem druków litewskich w alfabecie łacińskim („czcionką łacińsko-polską”, od 1875 także gotycką), obowiązującym przez 40 lat (1864–1904). Problematyka ta określiła jeden z wiodących nurtów Jego badań. Wśród poświęconych jej prac wyróżniają się dwa obszerniejsze ujęcia monograficzne, z których jedno omawia próby (o charakterze prywatnych inicjatyw) legalnego wydawania druków litewskich alfabetem łacińskim¹⁴, drugie zaś – powstałe w 1971 r., ale wydane dopiero dwadzieścia lat później – przedstawia dzieje koła kolporterów zakazanych wydawnictw, działającego w latach 1885–1895 we wsi Garszwie (Garšviai) koło Poniewieża¹⁵.

Antanas Tyla odnotował ok. 90 prób legalnego wydawania druków w latach 1867–1904¹⁶, przedstawił poszczególne inicjatywy, osoby zabiegające o pozwolenie na druk, argumenty używane w podaniach, rodzaje postulowanych przez nie wydawnictw i reakcję władz na ich starania. Bezpośrednie efekty całej akcji były mizerne, ale znacząca była jej rola w integrowaniu inteligencji litewskiej wokół wspólnych celów. Najbardziej efektywną metodą walki z zakazem druku okazało się wydawanie litewskich książek i czasopism w Prusach Wschodnich i ich przemysł na Litwę. Szczególnie doniosłą rolę w przemyśle i rozpowszechnianiu litewskich wydawnictw odegrały organizujące się dla tych celów wśród ludu tajne organizacje (kółka, towarzystwa) kolporterów („księgonoszy”, lit. knygnešiai). Koło w Garszwiach było jednym z najprężniejszych, w okresie największego rozwoju skupiało 58 uczestników i współpracowników¹⁷. Antanas Tyla ustalił i zbadał skład tej grupy pod względem pochodzenia społecznego, struktury zawodowej, wieku i wykształcenia. Szczegółowo przedstawił dzieje organizacji, efekty jej działalności, represje, jakie spadły na jej członków i późniejsze ich losy. Całość ujęcia wyróżnia się szczególnie przez to, że ukazuje codzienną działalność koła w Garszwiach, uwytatniając jej organizacyjne, finansowe i techniczne aspekty,

¹³ *Idem, Lietuvos valstiečių istorijos (1795–1861) bruožai, w: Lietuvos atgimimo istorijos studijos*, t. 4: *Liaudis virsta tauta*, Vilnius 1993, s. 7–102 (o aspiracjach oświatowych wsi zob. zwł. s. 85–92).

¹⁴ *Idem, Mėginimai legaliai leisti lietuviškus leidinius spaudos draudimo metu, w: Spauda ir spaustu-vės*, Vilnius 1972 (*Iš lietuvių kultūros istorijos*, t. 7), s. 7–85.

¹⁵ *Idem, Garšvių knygnešių draugija*, Vilnius 1991

¹⁶ *Idem, Mėginimai...*, s. 46, 78–85 (tabelaryczne zestawienia), wylicza A. Tyla ponad 106 prób, w tej liczbie uwzględnił też jednak próby (18) wydania litewskich druków prywatnych grażdanką. Z ogólnej liczby 106 prób 34 dotyczyły dawniejszych wydawnictw, 60 publikacji rękopisów, a 12 – czasopism.

¹⁷ *Idem, Garšvių knygnešių draugija...*, tab. na s. 95–98; V. Merkys, *Knygnešių laikai 1864–1904*, Vilnius 1994, s. 257, zaznacza, że w praktyce z kołem współpracowała cała wieś Garszwie.

jak podział ról między członkami grupy, sposoby przemytu i rozpowszechniania druków, wielkość transportów, ciężar pakunków z drukami (od kilku do ok. 30 kg), dochody koła, jego wydatki i nieplanowane, ale w jakiejś mierze w kalkulowane w „zawodowe ryzyko” straty. Obie rozprawy wniosły istotny wkład do literatury przedmiotu¹⁸.

Omawiając badania Antanasa Tyli poświęcone walce Litwinów o kulturę, nie sposób pominąć jeszcze jednej publikacji, a mianowicie przygotowanej przez niego edycji źródłowej *Lietuvių spaudos draudimo panaikinimo byla* (Sprawa zniesienia zakazu druków litewskich)¹⁹. Zawiera ona publikację datowanego 29 lutego 1904 r. (st. st.) pisma „W kwestii alfabetu dla litewsko-żmudzkich wydawnictw” („По вопросу о шрифту для литовско-жмудских изданий”), które rosyjski minister spraw wewnętrznych Wiaczesław Plehwe przesłał 2 marca 1904 r. (st. st.) do rozpatrzenia komitetowi ministrów. Oceniał w nim zakaz druku jako szkodliwy dla państwowych interesów Cesarstwa i postulował jego zniesienie²⁰. Dla pełniejszego uzasadnienia swych wywodów i opinii dołączył do pisma obszerną dokumentację (kopie różnych materiałów dotyczących kwestii zakazu). Cały ten zestaw źródeł (pismo Plehwego wraz z aneksami) Badacz opublikował w 1973 r. w postaci fotooffsetowego przedruku, zaopatrując edycję w instruktywny wstęp. Wydana w nakładzie 500 egzemplarzy książka szybko stała się białym krukiem²¹. Sferom urzędowym dała powód do niepokoju, gdyż w świetle ogłoszonych źródeł nasuwały się analogie między położeniem Litwy pod rosyjskim zaborem i jej aktualnym stanem²². Ponowne wydanie książki (2004) ukazało się w nakładzie 1200 egzemplarzy i z dołączonym przekładem na litewski Tamary Bairišauskaitė.

Ważne miejsce w badaniach Antanasa Tyli nad okresem zaborów zajmowały dzieje oświaty i kultury. Interesował się m.in. tajnym szkolnictwem litewskim, które stanowiło ważną broń Litwinów w walce z rusyfikacją. Szczególną uwagę poświęcił jednak roli Uniwersytetu w Dorpacie (obecnie Tartu) w kształceniu

¹⁸ Na ich ważne naukowe znaczenie wskazywano wielokrotnie. Podkreślał je najwybitniejszy badacz dziejów walki Litwinów z zakazem druku – Vytautas Merkys; zob. np.: *idem, Knygnešių laikai...*, s. 21, 127–128 i in.; *idem, Atminties prošvaistės...*, s. 337–338 (tu m.in. o okolicznościach, które uniemożliwiły wydanie książki *Garšvių knygnešių draugija...* w czasach radzieckich). Polskim czytelnikom książkę o organizacji w Garszwiach przedstawił w jej recenzji H. Wisner; zob. „Zapiski Historyczne” 61, 1996, nr 2–3, s. 106–107.

¹⁹ *Lietuvių spaudos draudimo panaikinimo byla*, wyd. A. Tyla, Vilnius 1973 (wyd. 2 zm.: 2004, do którego odwołuję się dalej).

²⁰ We wnioskach stwierdzał, że efektem zakazu jest stały wzrost wśród ludności litewskiej wpływu przemycanych z zagranicy wydawnictw, szerzących nienawiść do Rosji i złowrogie idee socjalizmu i anarchii; zob. *ibidem*, s. 68.

²¹ Na temat znaczenia publikacji zob. V. Merkys, *Nelegalioji lietuvių spauda kapitalizmo laikotarpiu (ligi 1904 m.). Politinės jos susikūrimo aplinkybės*, Vilnius 1978, s. 13–14; por. A. Baliulis, *Profesoriui Antanui Tylai – 70...*, s. 432.

²² Jak wspominała po latach prof. Ingė Lukšaitė, edycja była wydarzeniem w litewskiej historiografii i sprawiła sporo kłopotu dyrekcji Instytutu i samemu wydawcy; zob. *eadem, op. cit.*, s. 13.

młodzieży z Litwy. Swoje badania nad tym zagadnieniem zwięźcił syntetycznym opracowaniem *Lietuviai ir Lietuvos jaunimas Tartu universitete 1802–1918 metais* (Litwini i młodzież litewska na Uniwersytecie w Tartu w latach 1802–1918). Na podstawie ksiąg immatrykulacyjnych uniwersytetu ustalił liczbę studiujących tam w latach 1802–1918 studentów z ziem historycznej Litwy (ponad 1430)²³, rozważył motywy, jakimi kierowali się w wyborze uczelni i kierunku studiów (największą popularnością cieszyły się medycyna i prawo), przyczyny wahań liczby osób corocznie podejmujących studia, określił pochodzenie studentów pod względem terytorialnym i społecznym oraz przedstawił ich życie organizacyjne, ze szczególnym uwzględnieniem legalnie działającego w latach 1906–1918 Towarzystwa Litwinów Studentów Uniwersytetu w Dorpacie. Rolę tejże uczelni jako ośrodka studiów młodzieży z Litwy, przygotowującego kadry litewskiej inteligencji, ocenił jako bardzo istotną. Wskazał, że jej litewscy absolwenci po powrocie do kraju owocnie działali w różnych dziedzinach jego życia, jednak duża ich część osiadała poza Litwą. Na osobną uwagę zasługują sporządzone przez Antanasa Tylę zestawienia i wykazy. Wyróżnia się wśród nich imienny wykaz litewskich studentów w układzie chronologicznym (według dat immatrykulacji), uzupełniony danymi określającymi ich wiek (datę urodzenia), miejsce urodzenia, pochodzenie społeczne, wydział, na którym studiowali oraz lata dorpaczkich studiów (daty immatrykulacji oraz ukończenia lub przerwania studiów). Jeden z rozdziałów poświęcił litewskim studentom powstałego w 1848 r. Instytutu Weterynaryjnego w Dorpacie, w aneksie podał imienny wykaz jego 115 studentów immatrykulowanych w latach 1848(1852)–1897, a pochodzących z „litewskiej części” guberni kowieńskiej, suwalskiej i wileńskiej. Swych badań nie ograniczał do uczelni dorpaczkich. Objął nimi także litewskich studentów Uniwersytetu Moskiewskiego, a osiągnięte wyniki szerzej zaprezentował w niedużej, ale bardzo treściwej publikacji z 1999 r.²⁴

Z publikacji Antanasa Tyli dotyczących odrodzenia państwowości litewskiej w 1918 r. wyróżnia się szczególnie edycja pochodzących z różnych kręgów społeczeństwa litewskiego 82 oświadczeń (z okresu od października 1917 do grudnia 1918) zawierających wyrazy poparcia dla Litewskiej Rady Krajowej (Taryby)²⁵. Uznawały one Tarybę za jedyną prawowitą władzę na Litwie, zawierały

²³ A. Tyla, *Lietuviai ir Lietuvos jaunimas Tartu universitete 1802–1918 metais*, Vilnius 2013, wykaz na s. 95–162. Częstkowe wyniki badań ogłaszał A. Tyla od lat 70. XX w.; zob. np. *idem*, *Iš Lietuvos kilę Tartu universiteto studentai 1802–1818 metais*, „Lietuvos istorijos metraštis” 1980 [1981], s. 55–95, 1981 [1982], s. 62–99.

²⁴ *Idem*, *Iš Lietuvos kilę jaunimas Maskvo universitete 1832–1862 m.*, w: *Praeities baruose. Skiriama akademikui Vytautui Merkiui 70-ies metų jubilėjaus proga*, Vilnius 1999, s. 181–196.

²⁵ *Idem*, *Lietuva prie vasario 16-osios slenkščio*, Vilnius 2004. Tytuł książki (Litwa u progu 16 lutego) nawiązuje do symbolicznej daty proklamowania niepodległości Litwy (16 II 1918). Wydawca zaopatrzył edycję w przedmowę (*Pratarmė*, s. 5–6) i tekst (*Lietuvių tautos persiorientavimas į Lietuvos valstybės piliečius 1917–1918 m.*, s. 5–49) zarysowujący drogę Litwy do osiągnięcia

podziękowania dla niej za niepodległościową działalność, czasami też różne prośby i postulaty²⁶. Zebrane w zbiorze źródła dobrze ilustrują proces intensywnej przemiany świadomości narodowej Litwinów w latach 1917–1918, kształtowania się wśród nich postaw obywatelskich, ukierunkowanych na odbudowę niepodległego państwa litewskiego.

Od drugiej połowy lat 70. ubiegłego wieku trwale i znaczące miejsce w badaniach Antanasa Tyli zajęły dzieje Litwy w XVI i XVII w. Najwcześniej zainteresowała go tematyka tzw. unii (umowy) kiejdańskiej (z 20 X 1655) i powstania przeciw Szwedom, które w początkach maja 1656 r. wybuchło na Żmudzi i w krótkim czasie doprowadziło do jej wyzwolenia. W ocenie umowy kiejdańskiej nawiązywał do stanowiska (z końca lat 30. ubiegłego wieku) Adolfa Šapoki²⁷. Wskazywał na przymusową w istocie sytuację Janusza Radziwiłła, który po zajęciu (8 VIII 1655) Wilna przez wojska rosyjskie, nie będąc w stanie przeciwstawić się ich ogromnej przewadze, szukał ratunku dla nieopanowanych jeszcze przez nie ziem w szwedzkiej protekcji. Będąc „w beznadziejnym położeniu J. Radziwiłł z innymi odpowiedzialnymi magnatami Litwy rozpoczął traktaty z przedstawicielami szwedzkiego króla”, a wieńczący je układ kiejdański pomógł „uchronić przed rosyjską okupacją część terytorium Litwy, która stała się później przyczółkiem do wyzwolenia całej Litwy”²⁸. Pobudki, którymi kierował się wielki hetman litewski, zawierając układ, były i są różnie oceniane w historiografii, ale uproszczone poglądy, sprowadzające jego postawę głównie do motywowanej osobistymi korzyściami zdrady, nie znajdują już (poza opracowaniami popularnymi) akceptacji. Natomiast względnie hetmana na interes Litwy uznawany jest za czynnik wpływający – inna rzecz, w jakiej mierze – na jego decyzje.

Szczególną uwagę Profesora przyciągnęło cenne źródło do wydarzeń z lat 1655–1656 na Żmudzi, jakim jest powstała w 1657 r. i zachowana w rękopisie wierszowana *Relatia Zmudzkiego weyscia y wyiscia ze szwedzkiej opieki* (dalej: *Relacja*)²⁹. W historiografii pierwszy szerzej przedstawił ją Alojzy Sajkowski, który też

niepodległości w 1918 r. (z naciskiem na proces kształtowania się świadomości obywatelskiej Litwinów w latach 1917–1918), analizujący skład osobowy grona uczestników konferencji litewskiej z września 1917 r. i Taryby oraz objaśniający cele wydawnictwa.

²⁶ Oświadczenia te pochodziły od indywidualnych osób, różnego rodzaju zrzeszeń, towarzystw, instytucji i organizacji, poszczególnych parafii itd. W tym czasie analogiczną akcją, ale o przeciwnych celach, rozwijała ludność polska na Litwie, występując z oświadczeniami skierowanymi przeciw Tarybie i opowiadając się za łącznością Litwy lub jej części (Wileńszczyzny) z Polską.

²⁷ A. Šapoka, *1655 metų Kėdainių sutartis, arba švedai Lietuvoje 1655–1656 metais*, oprac. A. Tyla, Vilnius 1990. Było to pierwsze wydanie tej powstałej w latach 30. XX w. pracy.

²⁸ A. Tyla, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės iždas per dvidešimtmetį karą (1648–1667)*, Vilnius 2010, s. 161 (tłum. J.J.); por. *idem*, *Демографические последствия восстания 1656 г. в Жетайтмиу*, w: *Przemiany w Polsce, Rosji, na Ukrainie, Białorusi i Litwie (druga połowa XVII – pierwsza połowa XVIII w.)*, red. J. Bardach, Wrocław 1991, s. 177.

²⁹ BK PAN, rkps 755, *Relatia Zmudzkiego weyscia y wyiscia ze szwedzkiej opieki*.

zidentyfikował jej autora w osobie Mikołaja Kazimierza Szemeta (Szemiota), jednego z przywódców powstania na Żmudzi w 1656 r.³⁰ Antanas Tyla poświęcił *Relacji* kilka źródłoznawczych artykułów, a zawarte w niej informacje wykorzystywał w pracach dotyczących dziejów Litwy w dobie niszczących ją wojen z połowy XVII w.³¹ Oceniając znaczenie powstania z 1656 r., zaznaczał, że oswojona przez powstańców Żmudź stała się bazą do walki o wyzwolenie innych ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego. W dorobku Uczzonego znajdujemy też całościowe ujęcia historii wojennych zmagania Litwy w latach 1648–1667. Treściwy ich przegląd przedstawił w pracy *Lietuva ir Lenkija XVII a. vidurio karų sukuryje* (Litwa i Polska w wirze wojen z połowy XVII w.), opublikowanej jako tekst wprowadzający do edycji dziełka XVII-wiecznego dyplomaty weneckiego Michele Bianchiego (Alberta Viminy) *Breve racconto dei profitti dell' Armi de Moscouiti*³². Bardziej szczegółowo rozpatrzył działania wojenne z lat 1648–1667 w rozprawie poświęconej skarbowości litewskiej w tymże czasie³³.

Rozszerzając chronologiczny i rzeczowy zakres badań, Antanas Tyla zwrócił się ku zagadnieniom związków litewsko-inflanckich na przełomie XVI i XVII w. Głównym owocem Jego zainteresowania tą tematyką była książka *Lietuva ir Livonija XVI a. pabaigoje – XVII a. pradžioje*³⁴, na podstawie której uzyskał w 1988 r. habilitację³⁵. Za cel postawił sobie w tej pracy zbadanie roli Inflant w historii Litwy omawianego okresu, a zwłaszcza znaczenia, jakie związki z nimi miały dla życia gospodarczego Wielkiego Księstwa i jego skarbowości oraz dla politycznej myśli litewskiej³⁶. W praktyce zakres rzeczowy rozprawy okazał się szerszy. Uwzględnia

³⁰ A. Sajkowski, *Od Sierotki do Rybeńki. W kręgu radziwiłłowskiego mecenatu*, Poznań 1965, s. 59–70. Relację wydała (w oryginalnej wersji językowej i w przekładzie własnym na język litewski) Eugenia Ulčainaitė; zob. *Mikalojaus Kazimiero Šemetos „Reliacija”*, oprac. E. Ulčainaitė, „Senoji Lietuvos Literatūra” 2, 1994, s. 34–218.

³¹ A. Tyla, „Реляция о вступлении и выходе Жемайтии из-под опеки Швеции” как источник политической жизни середины XVII века, w: *Материалы межреспубликанской научной конференции по источниковедению и историографии народов прибалтийских республик Союза ССР. Источниковедение*, Vilnius 1978, s. 81–84; *idem*, M.K. Šemetos „Reliacija” – istorijos realijų šaltinis, „Senoji Lietuvos literatūra” 2, 1994, s. 9–18; *idem*, *Демографические последствия...*, s. 177–178; *idem*, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės iždas per dvidešimtmetį karą (1648–1667)...*, s. 171–174.

³² Dziełko to, opisujące przebieg wojny Rzeczypospolitej z Moskwą w latach 1654–1655, stanowi część (piątą księgę) pracy M. Bianchiego *Historia delle Guerre civili di Polonia*, wydanej w 1671 r. w Wenecji (w oficynie G.P. Pinelli). Litewska edycja *Breve racconto* zawiera faksymile tego źródła i jego przekład na litewski; zob. M. Bianchi (Alberto Vimina), *Trumpas pasakojimas apie Lietuvos ir Lenkijos karą su Maskva XVII a. viduryje*, tłum. G. Michellini, Vilnius 2004; tekst A. Tyla na s. 15–44 (i w przekł. na włoski G. Micheliniego na s. 47–77).

³³ A. Tyla, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės iždas per dvidešimtmetį karą (1648–1667)...*

³⁴ *Idem*, *Lietuva ir Livonija XVI a. pabaigoje – XVII a. pradžioje*, Vilnius 1986.

³⁵ W nomenklaturze obowiązującej wówczas na Litwie rozprawa była pracą doktorską, w istocie stanowiła odpowiednik dysertacji habilitacyjnej w Polsce.

³⁶ A. Tyla, *Lietuva ir Livonija...*, s. 13–14.

ona szeroko kwestie natury politycznej, wojskowej i gospodarczej, a sygnalizuje też zagadnienia z dziedziny kultury oraz spraw wyznaniowych i narodowościowych. Swoje analityczne rozważania rozpoczął Antanas Tyla od około połowy XVI w. Baczną uwagę zwrócił na rolę litewskich magnatów i szlachty w walkach o Inflanty i w administrowaniu nimi oraz na litewsko-polskie spory o ich przynależność: do Korony czy Wielkiego Księstwa. Przedstawiając finansowe i wojskowe zaangażowanie Litwinów w wojny inflanckie, wysnuł wnioski, że motywowała je głównie ich polityczna świadomość – zrozumienie dla potrzeb bezpieczeństwa własnego kraju.

Ani Litwa, ani Korona nie były w stanie z osobna sprawować władztwa nad Inflantami, toteż podzieliły się nim, co oznaczało też obowiązek jego wspólnej obrony. Dla szlachty polskiej sprawy inflanckie pozostawały jednak dość odległe, natomiast dla litewskiej miały żywotne znaczenie, i to nie tylko z racji bezpieczeństwa zewnętrznego Wielkiego Księstwa. Dla Litwy niezmiernie istotne były również związki gospodarcze z Inflantami. Antanas Tyla podkreślił znaczenie handlu dżwińskiego w eksporcie towarów litewskich oraz korzyści, jakie czerpali z niego nie tylko magnaci i szlachta, ale także chłopcy z północnych rejonów Wielkiego Księstwa. Uważnie obserwując przejawy integracji Inflant z Rzeczpospolitą, a zwłaszcza z Litwą, stwierdził, że najwyraźniej ujawniały się one w obrębie stanu szlacheckiego. W dziedzinie życia kulturalnego odnotował docierające do Inflant z Polski i Litwy wpływy kontrreformacji (podkreślił m.in. działalność powstałych w Rydze i Dorpacie kolegów jezuitów i zapoczątkowane przez jezuitów wydawanie druków katolickich w językach łotewskim i estońskim).

Książka Antanasa Tyli wszechstronnie ukazująca stosunki Litwy z Inflantami w doniosłym dla obu krajów okresie ich dziejów została z uznaniem przyjęta w środowiskach naukowych. Recenzowali ją m.in. Povilas Reklaitis i Edvardas Gudavičius³⁷. Pierwszy z nich podkreślił, że rozprawa wyłamuje się z przeważającego w historiografii schematu traktującego przełom XVI i XVII w. w dziejach Inflant jako „epokę polską”. Zwrócił też uwagę na uwzględnienie w książce gospodarczych uwarunkowań inflanckiej polityki Litwy i wpływu na nią rodowych interesów magnatów. Edvardas Gudavičius podniósł z kolei, że praca przyniosła pierwsze w nauce miarodajne przedstawienie roli Litwy w wojnach inflanckich, a zwłaszcza jej finansowego w nich udziału w latach 1600–1632. Trafnie przewidział, że rozprawa zajmie w historiografii miejsce odpowiednie do wielkiego trudu badawczego jej autora.

Pod względem zasięgu chronologicznego, a po części i rzeczowego, do omówionego wyżej dzieła Antanasa Tyli zbliżona jest Jego książka o skarbowości litewskiej w drugiej połowie XVI i w pierwszej połowie XVII w.: *Lietuvos Didžiosios*

³⁷ Rec. P. Reklaitisa zob. „Zeitschrift für Ostforschung” 1993, nr 2, s. 313; rec. E. Gudavičiausa zob. „Lietuvos istorijos metraštis” 1987 [1988], s. 129–132.

*Kunigaikštystės išdas: XVI amžiaus antroji pusė – XVII amžiaus vidurys*³⁸. Skupił w niej uwagę głównie na systemie podatków na Litwie, organizacji skarbu litewskiego (ziemskiego), jego dochodach i rozchodach oraz ich strukturze. Omawiając dzieje skarbowości litewskiej w czasach Zygmunta Augusta, podkreślił głębokość zmian, jakie na tym polu wówczas zaszły, a związane były głównie z unią lubelską. Przyniosła ona Litwie utratę wielkiej części terytorium, co bardzo ograniczyło jej potencjał finansowy, jak i w ogóle gospodarczy oraz wojskowy. Zgodnie z postanowieniami unii uchwały podatkowe podejmowane wcześniej przez wielkiego księcia i sejm litewski przeszły do kompetencji sejmu Rzeczypospolitej, choć od tej reguły zachodziły w praktyce liczne odstępstwa. Innym *novum* było ujednoczenie litewskiego systemu podatkowego z koronnym, a zwłaszcza zastąpienie serebszczyzny podatkiem łańowym. Połączone unią Litwa i Polska łatwiej mogły sprostać stojącym przed nimi finansowym i wojskowym zadaniom, co dobitnie wykazała już doba Stefana Batorego. Przedstawivszy wkład obu krajów w militarne przedsięwzięcia tego władcy (jego moskiewskie wyprawy), Antanas Tyla scharakteryzował skarbowość Litwy za Zygmunta III i Władysława IV, opierając się na wynikach swych długoletnich badań i uwzględniając najnowszą literaturę przedmiotu. Orientację w ogromie podanych informacji czytelnikowi znakomicie ułatwia ich statystyczne opracowanie. Z wielu tabel, wykresów i zestawień szczególnie pomocne w lekturze są te, które prezentują dane z dłuższych okresów. Przykładem może być zestawienie dochodów i wydatków skarbu ziemskiego w latach 1600–1650 (s. 124), dające wyrazisty obraz ścisłej ich korelacji ze zmienną sytuacją polityczną i wojskową Litwy. Swoje wywody doprowadził Antanas Tyla do 1648 r., przedstawiając przedsięwzięcia szlachty litewskiej dla zapewnienia krajowi bezpieczeństwa wobec wybuchu powstania Bohdana Chmielnickiego. Uwzględnienie tego zagadnienie łączy książkę chronologicznie i tematycznie z nieco wcześniejszym (opublikowanym w 2010) dziełem Uczonego – *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės išdas per dvidešimtmetį karą (1648–1667)*³⁹. Przedstawiając w nim losy skarbu litewskiego za Jana Kazimierza, ukazał zarazem wielką determinację litewskiej szlachty w obronie Wielkiego Księstwa. Znamienna była postawa szlachty ze Żmudzi i północnej Aukštoty, która oswobodziwszy w 1656 r. swe kraje, zajęła się nie tylko zapewnieniem im wewnętrznego ładu i obronności, ale też dobrowolnie podjęła decyzję o opodatkowaniu się na rzecz skarbu ziemskiego.

Nadzwyczajne potrzeby wojskowe wymagały niestandardowych przedsięwzięć finansowych. Do takich należało zastąpienie na Litwie poboru łańowego bardziej wydajnym podatkiem podymnym (1649), które jednak nie przyniosło

³⁸ A. Tyla, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės išdas: XVI amžiaus antroji pusė – XVII amžiaus vidurys*, Vilnius 2012.

³⁹ Zob. przyp. 28.

oczekiwanych rezultatów, podobnie jak uchwalenie w 1662 r. pogłównego generalnego. Dla ratowania sytuacji finansowej państwa zdecydowano się na bicie miedzianych szelągów (m.in. w uruchomionych w tym celu mennicach na Litwie⁴⁰); ich emisja (w latach 1663–1667) była, jak czytamy w książce (s. 271), jedyną wówczas realną możliwością dostarczenia skarbowi większych wpływów. Zapoczątkowała ona długotrwałą „szelężną inflację”, ale pozwoliła zgromadzić środki na spełnienie żądań wojska. W podsumowaniu Antanas Tyla stwierdził, że pomimo niezwykle trudnej sytuacji, w jakiej znalazło się Wielkie Księstwo w latach wojny, poniesionych przez nie wielkich strat terytorialnych i demograficznych, skarb litewski działał stosownie do realnych możliwości, starając się rozwiązywać zadania związane z walką o wyzwolenie kraju i potrzebami państwa w dziedzinie dyplomacji, administracji i komunikacji.

Praca jest najpełniejszym w literaturze przedmiotu przedstawieniem skarbowości litewskiej za czasów Jana Kazimierza. Dzięki ujęciu kwestii skarbowych w powiązaniu z zagadnieniem finansowania wojsk i w ogólnym kontekście spraw gospodarczych, politycznych i wojskowych, prezentuje się jako jedno z ważniejszych opracowań dziejów Wielkiego Księstwa w dobie dwudziestoletniej wojny (1648–1667)⁴¹. Z tego powodu wzbudziła też wielkie zainteresowanie poza Litwą, o czym świadczy zwłaszcza jej przekład na język białoruski⁴². Trzy książki Antanasa Tyli – w kolejności wydania: *Lietuva ir Livonija XVI a. pabaijoje – XVII a. pradžioje* (1986), *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės iždas per dvidešimtmetį karą (1648–1667)* (2010) i *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės iždas: XVI amžiaus antroji pusė – XVII amžiaus vidurys* (2012) – tworzą razem syntetyczne ujęcie dziejów skarbowości litewskiej w stuletnim okresie po unii lubelskiej. Uwydatniają one i wszechstronnie oświetlają wielką rolę litewskiego skarbu jako elementu ustrojowej odrębności Litwy, jednego z fundamentów państwowości Wielkiego Księstwa.

Zainteresowania Uczzonego dawną przeszłością Litwy ukierunkowane były głównie na kwestie skarbowości, ale Jego uwagę przyciągały również zagadnienia z historii wojskowości i politycznej. Nie tylko szeroko uwzględniał je w książkach

⁴⁰ Wiedza o tych mennicach i ich działalności przez dłuższy czas ograniczała się do niepełnych i nie zawsze ścisłych informacji podanych przed laty przez R. Rybarskiego. Sytuację tę zmieniły badania Stasysa Janušonisa, oparte na nieznanych wcześniej źródłach; zob. *idem*, *1663–1667 m. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pinigų kalyklų infliacinių vario šilingų kaldinimo nežinomos ataskaitos*, „Lietuvos istorijos metraštis” 1973 [1974], s. 123–146 (na s. 135–146 i na dołączonej wkładce 11 aneksów źródłowych); por.: R. Rybarski, *Skarb i pieniądz za Jana Kazimierza, Michała Korybuta i Jana III*, Warszawa 1939, s. 390–400; A. Tyla, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės iždas per dvidešimtmetį karą (1648–1667)...*, s. 270–271.

⁴¹ Por. rec. książki pióra R. Šmigelskytė-Stukienė w: „Lietuvos istorijos metraštis” 2010 [2011], nr 2, s. 165–170.

⁴² A. Ціла, *Скарб Вялікаго Княства Літоўскаго падчас Дваццацігадовай вайны (1648–1668 г.)*, tłum. A. Мікус, Смаленск 2015.

na temat skarbu litewskiego i stosunków litewsko-inflanckich, ale też poświęcił im wiele drobniejszych prac. Wśród nich, poza przywołanymi już wybiórczo publikacjami na temat umowy kiejdańskiej i powstania żmudzkiego w 1656 r., znajdujemy m.in. artykuły dotyczące znaczenia pospolitego ruszenia w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI–XVII w., roli strategicznej Kowna i walk o nie w połowie XVII w., zjazdu stanów Wielkiego Księstwa w Rudnikach (1572), kierunków zagranicznej polityki Wielkiego Księstwa w ostatniej dekadzie XVI w.⁴³

Od lat 90. ubiegłego wieku ważne miejsce w twórczości naukowej prof. Antanasa Tyli zajmowały badania nad ustrojem miast uprzywilejowanych Wielkiego Księstwa w XVI–XVIII w. Związane były one ściśle z rozpoczętą w 1991 r. edycją przywilejów i akt miast magdeburskich Litwy. Profesor stanął na czele tego wielkiego przedsięwzięcia wydawniczego i przez dłuższy czas był jego głównym realizatorem. Pod Jego redakcją ukazały się w latach 1991–2006 pierwsze cztery tomy wydawnictwa⁴⁴. Objęły one akta i przywileje 14 miast, a mianowicie: tom pierwszy (1991) dwóch (Janiszek i Jurborka), drugi (1997) dziesięciu⁴⁵ (Kretyngi, Szkud, Szawel, Świętej, Połagi, Worn, Wielony, Wiekszn, Wierzbołowa i Władysławowa), trzeci (2002) Kiejdan, a czwarty (2006) Olity. Szczególną uwagę zwraca tom trzeci, jako zawierający materiał do historii Kiejdan – największego miasta na Żmudzi, silnego ośrodka gospodarczego i kulturalnego, słynnego w dziejach Wielkiego Księstwa⁴⁶. Edycja jest efektem wielkiej pracy i ma trudne do przecenienia znaczenie naukowe. Tworzy solidną podstawę do badań nad przeszłością miast Wielkiego Księstwa Litewskiego, a zarazem do studiów porównawczych w skali zarówno dawnej Rzeczypospolitej, jak i ogólnoeuropejskiej.

Wiele publikacji Antanasa Tyli dotyczących historii miast litewskich nie wykażuje związku, przynajmniej bezpośredniego, z przedstawioną wyżej edycją źródłową, inne być może powstały przy okazji prac nad nią. Pierwsze reprezentuje

⁴³ A. Tyla, *Znaczenie pospolitego ruszenia w obronie Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI–XVII w., w: Profesor Henryk Łowmiański. Życie i dzieło. Materiały z sesji naukowej poświęconej dziesiątej rocznicy śmierci Uczzonego (Poznań 7–8 X 1994 r.)*, red. A. Kijas, K. Pietkiewicz, Poznań 1995, s. 124–134; *idem*, *Kauno strateginė reikšmė Ir išvadavimas XVII a. vidurio karų metu*, „Lietuvos istorijos metraštis” 1996 [1997], s. 43–53; *idem*, *Lietuvos Rytų politikos formavimas: 1572 m. rugsejo 24–27 d. Rūdninkų pasitarimas*, „Lietuvos istorijos metraštis” 1994 [1995], s. 5–21 (anglojęzyczna wersja tegoż artykułu: *idem*, *The Formation of Lithuanian Eastern Policy. The Dietine of Rūdninkai. September 24–27, 1572*, „Lithuanian Historical Studies” 1, 1996, s. 2–37); *idem*, *Lietuvos užsienio politikos kryptys paskutiniajame XVI a. dešimtmetyje*, „Lietuvos istorijos metraštis” 1997 [1998], s. 76–95.

⁴⁴ *Lietuvos magdeburginių miestų privilegijos ir aktai*, t. 1–4, wyd. A. Tyla i in., Vilnius 1991–2006.

⁴⁵ *Ibidem*, t. 2: *Kretinga, Skuodas, Šiuliai, Šventoji, Varniai, Veliona, Vieksniai, Virbalis, Vladislavovas*, wyd. A. Tyla, D. Žygelis, Vilnius 1997 (tytuł tomu nie uwzględnia Połagi, jej akta zostały połączone z aktami Świętej, co zaznaczono w spisie treści).

⁴⁶ *Ibidem*, t. 3: *Kėdainiai*, wyd. A. Tyla, Vilnius 2002. Bliższe omówienie tomu przedstawiłem w jego recenzji; zob. „Lituano-Slavica Posnaniensia. Studia Historica” 10, 2004, s. 245–248.

artykuł o dokumentach do historii Wilna w Metryce Litewskiej⁴⁷, drugie praca na temat charakterystycznego elementu w strukturze władz miejskich Kiejdan – „trzeciego porządku” (decemwiratu), stanowiącego reprezentację pospólstwa⁴⁸. Dodać trzeba, że Profesor współredagował monografie kilku miast (Dziewieniszek, Merecza, Dubinek, Kiernowa, Kroź i in.) wydane przez Litewskie Towarzystwo Krajoznawcze, którego był członkiem od 1963 r.

Wśród miast i regionów Litwy, których dzieje przyciągały uwagę Uczonego, szczególne miejsce zajmują Oniksztzy z ich okolicą – Jego rodzinne strony. Silnie związany z nimi uczuciowo, podtrzymywał kontakty z ziomkami, od 1992 r. był przewodniczącym Światowego Związku Oniksztzan. Krainie swojego dzieciństwa i młodości oddał pod koniec życia swoisty hołd – była nim Jego ostatnia książka *Apie Anykščius ir anykštėnus*⁴⁹ (O Oniksztach i oniksztzanach). Składają się na nią teksty wcześniej rozproszone w różnych wydawnictwach lub dotąd niepublikowane. Większość z nich poświęcona jest różnym aspektom przeszłości Onikszt i pobliskich miejscowości, zwłaszcza wsi Biczany oraz dworu i wsi Burbiszki, a także znanym osobom pochodzącym z tego terenu⁵⁰. Wyróżnia się niepublikowany wcześniej artykuł o uposażeniu kościoła św. Macieja w Oniksztach, będący w istocie monografią tej świątyni, ważną też z punktu widzenia historii całej oniksztęńskiej parafii⁵¹. Osobną grupę tekstów stanowią wspomnienia Antanasa Tyli z dzieciństwa i młodości, wśród nich opisy dramatycznych wydarzeń rodzinnych, losów bliskich, sąsiadów, nauczycieli. Uzupełnieniem tych wspomnień są zapiski z Jego uczniowskiego diariusza (dziennika gimnazjalisty). W zbiorze pomieścił również kilka swoich okolicznościowych wystąpień, rzutują one na Jego osobowość oraz społeczną i zawodową aktywność. Jest też w książce tekst łączący w sobie cechy pracy naukowej i osobistych wspomnień. Zatytułowany *Tremtis ir tremtiniai* (Zesłanie i zesłańcy), przedstawia skalę masowych wywózek ludności z rejonu Onikszt w latach 1941 i 1945–1952⁵². Spośród 3041 osób wywiezionych z tego rejonu było 96 mieszkańców sześciu wsi gminy Burbiszki. Antanas Tyla podał ich imienny wykaz z oznaczeniem wieku poszczególnych osób, czasu

⁴⁷ A. Tyla, *Vilniaus miesto dokumentai Lietuvos Metrikoje*, w: *Lietuvos miestų istorijos šaltiniai*, t. 3, Vilnius 2001, s. 9–17.

⁴⁸ *Idem*, *Decemviratas, arba Tertio ordo communitatis Kėdainių savivaldoje (XVII–XVIII a.)*, „Lietuvos istorijos metraštis” 1999 [2000], s. 64–76. Odrębną reprezentację pospólstwa spotykamy i w innych miastach WKL; zob. J. Bardach, *Ustrój miast na prawie magdeburskim w Wielkim Księstwie Litewskim do połowy XVII w.*, w: *idem*, *O dawnej i niedawnej Litwie*, Poznań 1988, s. 104–105, 119.

⁴⁹ A. Tyla, *Apie Anykščius ir anykštėnus...*

⁵⁰ W zbiorze znalazł się m.in. teksty o biskupie A. Baranowskim i poecie Vaižgantasie.

⁵¹ A. Tyla, *Anykščių šv. Mato bažnyčios beneficijos istorijos bruožai (XV–XIX a. pr.)*, w: *idem*, *Apie Anykščius ir anykštėnus...*, s. 14–47.

⁵² Pierwodruk tekstu: *idem*, *Tremtis ir tremtiniai*, w: *Burbiškis* [zbiór artykułów], red. I. Adomonienė, Vilnius 2003, s. 81–93; w zbiorze *Apie Anykščius ir anykštėnus...*, s. 182–194.

i miejsca zesłania. Wśród zesłańców byli Jego najbliżsi oraz dalsi krewni, sąsiedzi i znajomi. Przygotowując tekst, opierał się na istniejących już opracowaniach, ale niewątpliwie korzystał również, i to zapewne w dużym stopniu, z relacji byłych zesłańców i własnych wspomnień. Tematykę dziejów Litwy pod radziecką okupacją podejmował w poczuciu obowiązku spoczywającego na nim nie tylko jako na badaczu historii, ale także jej świadku.

Dorobek naukowy Antanasa Tyli wzbudza podziw zarówno obfitością i różnorodnością, jak i wysokim poziomem warsztatowym. Profesor prowadził rozległe kwerendy archiwalne i biblioteczne, starając się oprzeć swoje badania na możliwie najsolidniejszej podstawie materiałowej. Szacunek wzbudza Jego dbałość o skrupulatne udokumentowanie źródłowe stawianych tez i wniosków. Dążąc do naukowej precyzji, starał się wyniki badań ujmować, w miarę możliwości, statystycznie. Jeden z recenzentów Jego książki *Lietuva ir Livonija XVI a. pabaigoje – XVII a. pradžioje*, Juozas Jakštas, trafnie zauważył, że to niezbyt obszerne dzieło (ok. 220 stron) jest przykładem benedyktyńskiego trudu⁵³. To zaszczytne miano można odnieść do całej spuścizny naukowej Profesora. Przez wiele lat współkształtował on w istotny sposób rozwój litewskiej nauki historycznej. Wzbogacił ją o cenne dzieła, które będą służyć kolejnym pokoleniom badaczy i miłośników przeszłości Litwy.

Intensywną pracę badawczą łączył Uczony z wielką aktywnością w różnych dziedzinach szeroko rozumianego życia naukowego. Zasłużył się jako jego współorganizator, kierując działalnością Instytutu Historii Litwy. Za czasów Jego dyrekcji Instytut przeniósł się ze swej dawnej siedziby na Antokolu do nowej w centrum miasta (ul. Kražių), pomyślnie kontynuował realizację naukowych przedsięwzięć, w tym rozpoczętą w 1987 r. monumentalną edycję *Metryki Litewskiej*, i podejmował nowe zadania. Profesor jako członek ważnych instytucji i organizacji naukowych – Litewskiej Akademii Nauk, Litewskiej Katolickiej Akademii Nauk, Litewskiej Rady Nauki, odrodzonego w 1988 r. Litewskiego Towarzystwa Historycznego (kierował jego pierwszym zjazdem w 1988 r.) – uczestniczył w podejmowaniu istotnych dla litewskiej nauki historycznej uchwał i decyzji. Wspomnieć też trzeba Jego wkład w rozwój reaktywowanego w 1989 r. Uniwersytetu im. Witolda Wielkiego w Kownie, zwłaszcza organizację Katedry Historii na Wydziale Humanistycznym tej uczelni i kierowanie nią w latach 1994–1997. Był promotorem prac dyplomowych i doktorskich, jak też ich – oraz rozpraw habilitacyjnych – recenzentem. Uczestniczył w wielu konferencjach naukowych na Litwie i w innych krajach, niektóre z nich organizował lub współorganizował. Przewodniczył kolegium redakcyjnemu wydawanego przez Litewską Akademię Nauk czasopisma „Lituanistica”, był członkiem redakcji czasopism wydawanych przez Instytut Historii Litwy – „Lietuvos istorijos metraštis” i „Lithuanian Historical Studies” (drugie z nich powstało z Jego inicjatywy) – oraz członkiem

⁵³ J. Jakštas, *Lietuvos ir Livonijos tarpusavio santykiai*, „Akiračiai” (Chicago) 1987, nr 7, s. 4.

Rady Naukowej czasopisma „Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis”. Osobny, duży rozdział w Jego działalności naukowej stanowi redagowanie i współredagowanie dzieł historycznych – syntez, monografii, zbiorów artykułów, wydawnictw seryjnych.

Zastanawiające jest, jak potrafił godzić swe liczne i różnorodne prace. Nie był przecież typem oderwanego od świata badacza, stale spieszącego się lub zatopionego w księgach. Z natury pogodnego usposobienia i spokojnego temperamentu, z wrodzoną też wrażliwością interesował się codziennymi sprawami świata i ludzi. Sprawiał wrażenie osoby bardzo czynnej, ale bynajmniej nieprzytłoczonej ciężarem obowiązków. Tajemnica tkwiła, jak przypuszczam, w Jego umiejętności zorganizowania sobie czasu, traktowania go w elastyczny, nie zaś biurokratyczny sposób.

Twórcze osiągnięcia Profesora i Jego wszechstronna aktywność w życiu naukowym były wysoko cenione. Został wyróżniony prestiżowymi nagrodami i państwowymi odznaczeniami, w tym: Krzyżem Rycerskim Orderu Wielkiego Księcia Litwy Giedymina (1999), Krzyżem Komandorskim Orderu Wielkiego Księcia Litwy Giedymina (2009), Nagrodą im. Szymona Dowkonta (Simono Daukanto premija) w 2004 r., Nagrodą im. Vladasa Jurgutisa (Vlado Jurgučio premija) w 2010 r. Zapraszały go do swego grona liczne, nie tylko naukowe, towarzystwa i organizacje. Z satysfakcją przyjął wybór na przewodniczącego Światowego Związku Onikszczan i honorowe obywatelstwo regionu Oniksztu (2009).

Liczne kontakty naukowe i osobiste więzi łączyły prof. Antanasa Tylę z polskimi historykami zajmującymi się dziejami Litwy. Poświadczają je m.in. recenzje, które on pisał z ich prac, oni zaś z Jego. Siłą rzeczy interesowały go głównie te wydawane w Polsce publikacje, które dotyczyły epok i zagadnień przez niego badanych, zwłaszcza prace profesorów Henryka Wisnera i Anny Filipczak-Kocur. Profesor wielokrotnie gościł w Polsce, już to w celu poszukiwań archiwalnych i bibliotecznych, już to jako uczestnik różnych naukowych spotkań (m.in. konferencji Komisji Lituanistycznej przy Komitecie Nauk Historycznych PAN). Był wśród polskich historyków – lituanistów postacią znaną, szanowaną i lubianą. Przebywając w Wilnie, mogli oni zawsze liczyć na Jego życzliwość i konkretną pomoc w razie potrzeby. Sam zawdzięczam Profesorowi bardzo wiele. Nasza znajomość, nawiązana w 1986 r. w Poznaniu, przybrała z czasem charakter serdecznej więzi. Najczęściej miałem okazję widywać się z Profesorem podczas moich pobytów w Wilnie. Szczególnie zapadło mi w pamięci jedno ze spotkań – sprzed kilkunastu laty – z Nim oraz z prof. Vytautasem Merkysem. Późnym popołudniem spacerowaliśmy w trójkę prospektem Giedymina i gdy zbliżyliśmy się do placu Niepodległości moi towarzysze zatrzymali się, wskazując mi kamienne słupki, na które wcześniej nie zwróciłem uwagi. Profesor Tyla objaśnił, że upamiętniają one miejsce, w którym w styczniowe dni 1991 r. gęsty tłum bezbronných ludzi tworzył żywą barykadę, by nie dopuścić sił OMON do znajdującego się na placu gmachu sejmu. Po chwili zadumy dodał głosem, w którym wyczuwało się

wzruszenie: „tu staliśmy z profesorem Merkysiem ramię w ramię, zdecydowani nie ustąpić ani na krok”. W wyobraźni ujrzałem obraz tamtych dni – dwaj starsi panowie, znani uczeni, ale anonimowi w tłumie, wysoki i postawny prof. Tyla, a przy nim drobny prof. Merkys, opuściwszy swe zaciszne gabinety, stoją na wileńskim bruku gotowi w obronie wolności kraju zginąć pod gąsienicami czołgów. Znałem już wtedy obu profesorów od dłuższego czasu, ale wcześniej żaden z nich nie wspomniał mi o tym wydarzeniu. Tym większe wrażenie zrobiła na mnie zwięzła opowieść prof. Tyli.

Po przejściu na emeryturę Profesor nadal zadziwiał swą twórczą aktywnością. Dzielił czas między działalność naukową i życie rodzinne, zawsze niezmiernie dla niego ważne. W 2012 r. śmierć zabrała mu żonę, która była Jego życiową ostoją przez ponad 55 lat. Był to dla niego wielki cios, z którego zdołał się podnieść dzięki bliskim i zagłębieniu się w twórczą pracę. Żartował, że jest przykładem litewskiej wytrwałości, i można było się domyślać, że książka *Apie Anykščius ir anykštėnus* nie będzie ostatnim Jego dziełem. Śmierć Profesora przekreśliła te nadzieje. Tym samym Jego naukowy dorobek stał się Jego spuścizną.

Ta naukowa spuścizna Profesora obok wskazanych już wartości ma jeszcze jeden szczególny walor – świadectwa czasów, w których powstawała. Większość okresu twórczej pracy Uczzonego przypada na lata Litwy radzieckiej. Totalitarne władze przykładały wielkie znaczenie do tworzenia odpowiadającej ich celom wizji historii, jednak uczeni potrafili skutecznie tę tendencję osłabiać. Okupując się rytualnymi gestami, możliwie najbardziej zminimalizowanymi, podejmowali „podejrzane” tematy, szukali uzasadnienia dla swych tez i wniosków w źródłach, a nie w ideologicznych odwołaniach, dążyli do badawczego obiektywizmu. W efekcie krok po kroku poszerzali pole twórczej swobody. Badania Profesora odegrały w tym procesie wielką rolę. Ukazywały tradycję niepodległości Litwy, historyczną rolę Wielkiego Księstwa, które – wbrew poglądom zakorzenionym w historiografii, także litewskiej – po unii lubelskiej nie zatraciło państwowej podmiotowości i potrafiło wydobyć się z głębokiego kryzysu dwudziestoletniej wojny; ukazywały też niezłomność Litwinów w walce z narodowym uciskiem w dobie zaborów. Profesor działał jak pozytywista, ale w godzinach życiowej próby gotów był do romantycznych porywów. Miał szczęście kontynuować pracę naukową w niepodległej Litwie. Pozostawił po sobie pamięć wybitnego uczonego i człowieka wielkiego serca.

Jan Jurkiewicz (Poznań)